

ні сировиною. Нуклеусів майже немає, вони утилізувалися. За деякими ознаками можна вважати, що серед них панувала конусоподібна форма. Найчисленніша категорія знарядь — скребачки. Вони досить різноманітні, але майже всі виготовлені на невеликих відщепках круглої форми. Часто трапляються різці, переважно невеликі, які не дають сталих типів. Значно менше за чисельністю нуклеоподібних знарядь, що за своїм функціональним призначенням найбільш близькі до скребачок. Їх буває важко відрізнити від сильно спрацьованих нуклеусів. Всі такого роду оброблені кремені надзвичайно характерні для обстеженої території.

Не поступаються своєю кількістю нуклеоподібним виробам трапеції і трапецієподібні знаряддя, дуже різноманітні за формою та функціональним призначенням. Близькі до них численні негеометричні мікроліти-вкладиші. Менше пластин з притупленою спинкою (вістря кудаївського типу в широкому розумінні). Цікавою їх особливістю є те, що вони набувають різних геометричних форм: сегмента, трикутника, прямокутника. Є і голкоподібні вістря. Найменш численна група — наконечники стріл, де оброблена тільки держачкова частина. Цілих екземплярів два. Вони найближчі до свідерських наконечників.

А. П. САВЧУК

Новые мезолитические стоянки в Киевском Поднепровье

Резюме

Основу статьи составляет подробная характеристика нескольких местонахождений микролитического кремня на дюнах северной части среднего течения Днепра и его некоторых небольших притоков в этой части, главным образом Трубежа и Стугны. Все пункты находок расположены у края речной поймы и связываются со старицами Днепра. Некоторые комплексы найдены на различной высоте: от плато до уровня поймы и ниже (под торфом), но топография находок мало обнаруживает их различие во времени. Кремень залегает только в донной почве и подпочве, но часто выступает на поверхность вследствие эрозии песчаных участков.

Преобладает валунный кремень местного происхождения, плохого качества. Не сохранились нуклеусы, которые утилизировались. Основные категории орудий: округлые скребки на отщепках, нуклеидные орудия, атипичные резцы, часто на отщепках. Многочисленные трапециевидные орудия дают большое разнообразие форм, что может свидетельствовать об их широком функциональном назначении, а также о разнице во времени изготовления. В значительно меньшем количестве представлены пластинки с притупленной спинкой. Среди них есть очень крупные, напоминающие острия типа гравет. Интересны немногочисленные топорики-резакі небольших размеров. Наиболее редкими являются примитивные наконечники для стрел, близкие к свідерским. Все охарактеризованные изделия находят себе аналогии как на севере (по Десне, Припяти и в Прибалтике), так и в степных синхронных памятниках, то есть относящихся ко времени позднего мезолита и раннего неолита.

І. Т. ЧЕРНЯКОВ

Курильниця доби бронзи з Південного Побужжя

Серед культових предметів степових культур доби бронзи особливе місце належить курильницям, які привертають увагу дослідників у зв'язку з вирішенням етнокультурних проблем¹. Тому публікація знахідок, особливо з районів, де вони до цього часу не були відомі, має виняткове зна-

¹ А. М. Tallgren. Zur der nordkaukasischen Bronzezeit.— ESA, VI, 1931, стор. 142—144; А. А. Иессен. Моздокский могильник в ряду памятников Северного Кавказа.— Археологические экспедиции Эрмитажа, вып. 1. Л., 1940, стор. 42; F. Hantsch.

чення. Так, зокрема, було помічено, що на захід від основних районів поширення катакомбної культури курильниці трапляються рідше. На території Північно-Західного Причорномор'я (межіріччя степової частини між Дунаєм та Південним Бугом) досі не було зареєстровано жодної такої знахідки.

Вивчення матеріалів дореволюційних розкопок та архівів Одеського археологічного музею дало змогу автору виявити в фондах музею одну курильницю, яка ще не згадувалася в літературі. Її знайшов в 90-х роках ХІХ ст. під час розкопок кургану аматор-археолог Б. Н. Ерделі в маєтку свого батька поблизу с. Мостове колишнього Ананьївського повіту на березі р. Чичеклеї (права притока р. Південний Буг). Короткі повідомлення про розкопки, на жаль, мають низький науковий рівень. Згадки про них наводять В. І. Гошкевич, В. М. Ястребов та І. Ф. Фабриціус². Знахідки були передані в музей Одеського товариства історії та старожитностей³.

Курильниця являє собою неглибоку глиняну вазочку на одній низькій ніжці, дно якої має невелике кругле заглиблення в центрі (рис. 3). Висота її 7, діаметр верхньої частини 12, нижньої — 7,5 см. В тісті є незначні домішки товченого вапняку, випал добрий, поверхня блідо-рожевого кольору. Перед випалом вся поверхня була старанно згладжена й орнаментована вдавлуваннями за допомогою порожнистої тростинки та різними лініями. Орнамент внутрішньої частини — це короткі лінії, які в центрі утворюють коло з шести кругів, розташовуючись при цьому 11 парними колонками. Від внутрішнього кола відходять в усі сторони дві смуги променів, зображених у вигляді потрійних коротких рисок, що відокремлюються «німбом» з однієї пунктирної лінії. Від німба йде ще один ряд з трьох рисок променів (рис. 2, 4). Мабуть, цей дуже рідкий для доби бронзи орнамент належить до так званої групи солярних зображень⁴.

Вся зовнішня поверхня, а також дещо рівно вкриті суцільним мерехливом з кілець, нанесених тростинкою. Виконання орнаменту відзначається надзвичайною старанністю і точністю. Для доби середньої бронзи Північного Причорномор'я курильницю з с. Мостового можна вважати одним з рідкісних шедеврів керамічного ремесла.

Оригінальна декорація свідчить про те, що цей предмет призначався не для утилітарних цілей, а був культовою посудиною, зв'язаною, можливо, з «солярними» уявленнями первісної релігії.

Незважаючи на оригінальність форми, орнаментативності, даний екземпляр має аналогії в одностайкових курильницях з верхнього шару Михайлівського поселення⁵, з катакомбного поховання могильника поблизу с. Нижній Рогачик на Херсонщині та інших пам'яток⁶.

Kreuzförmige Räucherschalen aus dem Tale des Manus.— SWJA, XLII, 1945, стор. 65—80; Т. Б. Попова. Племена катакомбной культуры.— Труды ГИМ, вып. 24. М., 1955, стор. 116—117; Ії ж. К вопросу о курильницах северокавказского типа.— СА, № 1. М., 1957, стор. 161—177; А. А. Иерусалимская. О предкавказском варианте катакомбной культуры.— СА, № 2. М., 1958, стор. 34—48; Л. С. Клейн. К определению места курильниц в катакомбной культуре.— Археологические раскопки на Дону. Ростов, 1962, стор. 128—132.

² В. И. Гошкевич. Клады и древности Херсонской губернии. Херсон, 1903, стор. 52; В. Н. Ястребов. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии.— ЗООИД, XVII, стор. 168; АЛЮР, 1899, I, стор. 212—213.

³ ОАМ, інв. № 68747 (старий інв. № 1/26 — за каталогом Е. Р. Штерна). Невідомо, в якому році була знайдена ця курильниця, бо Б. Н. Ерделі передав у музей дві курильниці з с. Мостове: одну — 29.IX 1893 р. (протокол № 271 Одеського т-ва історії та старожитностей, стор. 16), а другу — 31.V 1894 р. (протокол № 278, стор. 10). В наш час у музеї зберігається одна курильниця з с. Мостове.

⁴ А. А. Щепинский. Солярные изображения эпохи бронзы из Крыма.— СА, № 2. М., 1961, стор. 207—231.

⁵ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1962, стор. 113, рис. 33, 2.

⁶ Д. Т. Березовець, С. С. Березанська. Поселення і могильник епохи бронзи біля с. Нижній Рогачик.— АП УРСР, т. X. К., 1961, стор. 43, рис. 2.

Описаний орнамент характерний для кераміки доби ранньої та середньої бронзи Подніпров'я⁷. Найближчою аналогією такого декору, що заповнює рядами кружків всю поверхню, є мотив на посудині з катакомбного поховання у відомому Одеському кургані (рис. 1)⁸.

Знахідка глиняної курильниці на правобережжі Південного Бугу, вірогідно, пов'язана з короткочасним приходом на територію Північно-

Посуд з катакомбного поховання Одеського кургану (1, 2, 4) та курильниця (3) з с. Мостове.

Західного Причорномор'я катакомбних або пізньоямних племен з Подніпров'я, які були в певних культурно-історичних стосунках з «катакомбниками» східних районів Причорномор'я та Приазов'я.

Поодинокі випадки виявлення курильниць (некласичного катакомбного типу) та окремих катакомбних поховань в степовій частині між Дунаєм і Південним Бугом не підтверджують гіпотезу Л. С. Клейна про походження їх з Подунав'я та Балкан⁹. Справа в тому, що наявність цих пам'яток на проміжній території, якою є Північно-Західне Причорномор'я, вказує на протилежний напрям руху історично-культурних зв'язків у той період¹⁰.

⁷ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Вказ. праця, стор. 35, табл. III, 4; О. А. Кривцова-Гракова. Погребение на Никопольском курганном поле.— МИА, № 115. М., 1962, стор. 44, рис. 7, 7.

⁸ А. В. Добровольский. Раскопки кургана в предместье Одессы Слободка—Романовка.— ЗООИД, XXXII. Одесса, 1915, табл. II, 2, стор. 133.

⁹ Л. С. Клейн. Вказ. праця, стор. 128—132; його ж. Происхождение катакомбных курильниц и проблема происхождения катакомбной культуры.— Археологический сборник, вып. 8. Л., 1966, стор. 5—17.

¹⁰ Н. М. Шмаглей, И. Т. Черняков. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра.— МАСП, вып. 6. Одесса, 1970, стор. 95—114.

И. Т. ЧЕРНЯКОВ

Курильница эпохи бронзы из Южного Побужья

Резюме

Статья посвящена очень редкой для западной зоны степей Северного Причерноморья находке глиняной курильницы, обнаруженной в 1899 г. у с. Мостовое на правом берегу Южного Буга. Вся поверхность этого культового предмета украшена круглыми вдавливаниями, а на верхней части имеется «солярное» изображение. Аналогичные формы найдены в верхнем слое Михайловского поселения и на других памятниках Поднепровья. Кружками, заполняющими всю поверхность, орнаментирован сосуд из катакомбного погребения Одесского кургана.

Находка курильницы у с. Мостовое свидетельствует об определенных связях племен Северо-Западного Причерноморья с Поднепровьем и не может быть подтверждением гипотезы Л. С. Клейна о проникновении этих предметов с Запада.

І. М. ШАРАФУТДІНОВА

Знахідки доби бронзи поблизу с. Дерейвка на Дніпрі

1960—1967 рр. експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Д. Я. Телегіна досліджувала енеолітичне поселення поблизу с. Дерейвка Онупріївського району Кіровоградської області, розташоване на останці правого берега Дніпра при впадінні в нього р. Омельник¹. Тут виявлено залишки кераміки та деякі інші вироби доби середньої та пізньої бронзи.

Епоха середньої бронзи представлена посудом катакомбної культури та культури багатоваликової кераміки.

Уламки посуду катакомбної культури траплялися в центральній та південно-східній частині розкопу на глибині від 0,4 до 1,1 м, де зібрано фрагменти від 10 товстостінних горщиків з темно-сірою поверхнею, чорних на зламі, зі слідами згладжування гребінцем зсередини. За формою розрізняються горщики з прямою шийкою і опуклими плічками та зі слабо виділеною плавно вигнутою шийкою (рис. 1, б). Діаметр вінець від 16 до 30 см. Орнамент в основному розміщується на шийці і складається з різних комбінацій відбитків шнура, прокреслених ліній та насічок (рис. 1, 5—7). Дуже поширений мотив горизонтально покладеної «ялинки», що чергується з прокресленими чи прогладженими лініями (рис. 1, 7). Зокрема, один горщик по краю вінець прикрашений «ялинкою», а по тулубу — горизонтальними прогладженими лініями та прокресленими трикутниками з орієнтованими вгору вершинами (рис. 1, 5). В цілому ця кераміка близька до посуду з катакомбних поховань Наддніпрянщини.

Від культури багатоваликової кераміки залишилися фрагменти приблизно 20 посудин, що знайдені в різних місцях розкопу, але переважно в глибині тераси, на відстані близько 30 м від її краю. Це дуже характерна кераміка з дрібним піском у глині, добре згладженою поверхнею жовтого чи рожевого кольору. В колекції переважають невеликі горщики, діаметр вінець яких становить 14—18 см. Лише один горщик мав косо зрізані до середини вінця діаметром близько 25 см. Більшість посуду прикрашена наліпними валиками, часто з косими або ромбічними відбитками (рис. 1, 2—4). Траплялися уламки досить високих горщиків, поверхня яких була вкрита валиками. Іноді горизонтальні

¹ Д. Я. Телегін. Середньостогівська культура епохи міді. К., 1973, стор. 28.